

УДК 340.15

О.Г. Козинець, кандидат історичних наук, доцент,
зав. кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права
ННІ права і соціальних технологій ЧНТУ,
Я.Ю. Конопля, студент I курсу юридичного факультету
ННІ права і соціальних технологій ЧНТУ

СУДОВА РЕФОРМА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

У статті проаналізовано основні заходи, здійснені у рамках судової реформи, проведеної з ініціативи гетьмана Кирила Розумовського у 1760-1763 рр. Досліджено причини та наслідки реформи для розвитку тогочасної Української держави.

Ключові слова: судова реформа, Кирило Розумовський, гетьман, Україна.

В статье проанализированы основные мероприятия, совершенные в рамках судебной реформы, которую провел гетман Кирилл Розумовский в 1760-1763 гг. Исследованы причины и последствия реформы для развития украинского государства того времени.

Ключевые слова: судебная реформа, Кирилл Розумовский, гетман, Украина.

In the article analyzes the main measures taken by in the framework of judicial reform carried out at the initiative of Hetman Kirill Razumovsky in the 1760-1763 years. Investigated the causes and consequences of the reform for development Ukrainian state of that time.

Keywords: judicial reform, Kiril Razumovsky, hetman, Ukraine.

Успішна діяльність держави щодо проведення судової реформи неможлива без звернення до вітчизняного історичного досвіду. В історії української держави неодноразово проводились судові реформи. Однією з таких реформ була судова реформа Кирила Розумовського 1760-1763 рр.

В Україні-Гетьманщині напередодні реформи існувало п'ять судових інстанцій: сотенний суд, полковник, Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія і, нарешті, гетьман. Окрім того, в містах, в залежності від їхньої категорії, діяли магістратські або ратушні суди, а в селах – сільські. Однак безперечним можна вважати той факт, що правосуддя було прерогативою адміністративно-управлінського апарату, зокрема такої його важливої ланки, як Генеральна військова канцелярія. Остання найбільш активно втручалась у вирішення судових справ ледь не всіх рівнів, часто дублюючи, а то й просто підмінюючи Генеральний

військовий суд, що формально вважався вищою апеляційною судовою інстанцією України-Гетьманщини, президентом якого був гетьман. Більше того, саме Генеральна військова канцелярія займалася проведенням судової реформи, що почалася, згідно з універсалом гетьмана К. Розумовського від 17 листопада 1760 р., з реорганізації Генерального військового суду.

Так, Генеральний військовий суд у тому вигляді, що існував перед реформою, виник в Україні ще за часів Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького і спочатку діяв як суд першої інстанції у справах генеральної старшини, полковників і бунчукових товаришів, а пізніше – як вищий апеляційний суд, рішення якого йшли на остаточне затвердження гетьмана. З початку 20-х років XVIII ст. відбулося активне втручання царського уряду у діяльність Генерального військового суду. Зокрема, до його складу вводилися російські судові чиновники у кількості трьох осіб поряд з такою ж кількістю в ньому українців. Вищою апеляційною судовою інстанцією, по суті, стала Малоросійська колегія, створена Петром I в Україні-Гетьманщині незадовго до смерті гетьмана І. Скоропадського. Подібними залишалися структура і значення Генерального військового суду й по смерті гетьмана Д. Апостола 1734 р., у так званий міжгетьманський період, коли вищою апеляційною установою була не лише “канцелярія правління гетьманського уряду”, а й російський Сенат.

Докорінно становище змінилося з відновленням в Україні 1750 р. гетьманства. Серед перших заходів гетьмана К. Розумовського було відкликання російських чиновників зі складу Генерального військового суду. Відтоді протягом десяти років ця установа, президентом якої знову став гетьман, складалася з 2-3 генеральних суддів та кількох бунчукових товаришів. За гетьманським універсалом від 16 листопада 1760 р., передбачалося “иметь присутствие в суде Генеральном 12-ти персонам,

судьям двоим генеральним, а с ними десяти персонам, коих десяти ежегодно в полках малороссийских из каждого полку по одному выбирать всем жительствовавшим в полках чиновникам и владельцам вообще из бунчуковых товарищей, старшин полковых и из настоящих сотников, достойных добросовестных права ведающих, жилья и владения свои в тех полках имеющих, и тем выбранным персонам быть у того присутствия безотлучно”. Обрані в зазначений (і, слід сказати, досить, як на той час, демократичний) спосіб депутати разом з генеральними суддями виносили остаточні рішення Генерального суду.

Відповідно до універсалу від 7 лютого 1763 р. гетьман дозволив полковим канцеляріям й усім чолобитникам подавати справи прямо до Генерального суду, що значно зменшило кількість судових інстанцій. Було скасовано судові функції Генеральної військової канцелярії, а Генеральний суд ставав найвищим апеляційним органом. Зазначені заходи підвищили престиж Генерального суду і водночас сприяли його демократизації, розмежуванню, до певної міри, судової, виконавчої і законодавчої влади.

Найсуттєвіших змін українське судочинство зазнало наприкінці 1763 р., коли було створено станові шляхетські суди – земські, підкоморські й гродські. Назва останніх була запозичена з термінології польської судової системи, що функціонувала в Україні до Визвольної війни середини XVII ст. Сфера діяльності судів регламентувалася відповідними положеннями Литовського статуту 1588 р., який залишався одним з головних джерел українського права, зокрема судочинства.

Слід зазначити, що ідея відновлення шляхетських судів на Україні не була новою. Вона виникла ще в 40-х роках XVIII ст., коли, працювала комісія для складання відомого кодексу під назвою “Права, по котрым судится малороссийский народ”, і залишалася актуальною в наступні роки. Однак остаточні рекомендації щодо створення зазначених судів надійшли до гетьмана К. Розумовського 17 вересня 1763 р. у вигляді “мнения к

апробации его сиятельства графа гетьмана” від з’їзду української старшини, що зібрався тоді у Генеральній військовій канцелярії в Глухові. Його учасники “держали разсуждение в силу малороссийских прав о подкоморских и земских судах в коликом числе оним з Малой России быть”. Саме на підставі цих рекомендацій гетьман Розумовський 19 листопада 1763 р. видав універсал, в якому викладалася конкретна програма створення нових судових установ. Зокрема, передбачалося створити на території кожного полку по два земських суди: один мав діяти в полковому місті, а другий – в одному з сотенних міст і два підкоморських суди. В кожному полку встановлювався під головуванням полковника один гродський суд, який, власне, мав замінити колишній полковий суд. Окрім традиційних виборних посад у новостворених судах вводилася посада возного, який обирався з числа значкових товаришів і сотенних старшин. У зв’язку з проведенням судової реформи кожний полк було поділено на дві частини, що називалися повітами. Отже, на усій території України-Гетьманщини було утворено 20 повітів, де й розташувалися вищезгадані судові установи: Козелецький, Остерський, Чернігівський, Мглинський, Стародубський, Погарський, Глухівський, Батуринський, Ніжинський, Переяславський, Золотоніський, Прилуцький, Іваницький, Лубенський, Роменський, Галицький, Зінківський, Миргородський, Остапівський, Полтавський.

Земський суд розглядав справи про розділ майна між родичами, боргові зобов’язання, заставні маєтності, оранку чужих земель, втечу слуг тощо. Широкі повноваження земських судів зумовили будівництво спеціальних для них приміщень. В Генеральну військову канцелярію почали надходити відповідні пропозиції від полків.

Підкоморський суд розбирав конфлікти між землевласниками щодо спірних земель.

У гродському суді вирішувалися справи про кримінальні злочини.

Отже, результатом реформи, здійсненої гетьманом К.Розумовським, стала нова, більш спрощена система судів, в якій вже розмежувалися цивільні й кримінальні справи. Слід сказати, що в цій системі не знайшлося місця для сотенних судів. У вищезгаданому гетьманському універсалі з цього приводу досить чітко було сказано, що “сотенные правления за учреждением сих земских и гродских судов не имеют ни в какие земские, гродские и подкоморские дела и расправи вступать между духовными и мирскими владельцами и чиновниками всякого званый людьми”. Натомість їм залишалися повноваження, визначені спеціальними гетьманськими ордерами ще раніше (зокрема, від 1 квітня 1752 р. і 18 квітня 1760 р.), згідно яких сотенні суди мали лише “между рядовими козаками в самих маловажных жалобах и спорах словесную расправу чинить”. Що ж до вагоміших спірних справ, то тут містилася вказівка сотенним правлінням “вступать в протчем в другие и между рядовими козаками случающиеся спорные дела, требующие настоящих в земском или гродском судах расправ, где ж рядовые козаки должны судими быть по делам важнейшим земским и гродским”. Отже, як бачимо, йдеться про офіційне підтвердження належності усього українського козацтва до шляхетського стану.

Спеціальним гетьманським розпорядженням чиновникам створених судів забезпечувалося досить високе становище в старшинській ієрархії. Зокрема, підкоморський суддя, або, як він часто іменувався в документах, “підкоморій”, ставав другою особою в полку після полковника. За ним йшов земський суддя, а підсудки урівнювалися з бунчуковими товаришами. Земські писарі діставали рівного становища з полковими осавулами, а возні вважалися другою службовою особою в сотні після сотника. Усі ці судові чиновники при вступі на посаду приводилися до спеціальних присяг, форма яких була розроблена за вказівкою гетьмана К.Розумовського.

Вищою апеляційною установою над створеними судами, згідно з Литовським статутом, ставав Головний трибунальний суд. До його складу з кожного судового повіту обиралися по два депутати, а також вводилися чотири духовні особи. Рішення цього суду вважалося остаточним і не підлягало оскарженню.

Виняток становили вироки про позбавлення шляхетської честі і смертну кару. В подібних випадках останнє слово належало російському монархові. Розмежування компетенції між земськими, підкоморськими і гродськими судами не виключало фактів, коли за вирішення судових справ бралися інші органи. Неминучі при цьому непорозуміння та зволікання призводили до дедалі частішого втручання у судові справи царського уряду, який використовував цю обставину для обмеження судової влади в Україні-Гетьманщині в цілому.

На роки гетьманування К.Розумовського припали й активні заходи українського уряду по упорядкуванню роботи архівів. Виникнення широкої мережі земських судів, під час проведення К.Розумовським в 1761 – 1763 рр. судової реформи, зумовило широке будівництво спеціальних для них будинків, в яких обов'язково передбачалося й приміщення для архіву. Як відомо, з відновленням гетьманства 1750 р. в Україні припинила діяльність так звана “Канцелярія міністерського правління”, а Генеральній військовій канцелярії було повернено її попередні функції. Вперше в історії українського архіву було запроваджено офіційну посаду генерального архіваріуса. У своєму “ордері” від 6 березня 1763 р. Генеральній військовій канцелярії гетьман К. Розумовський особливо підкреслив, що ця посада “для такой архиви, какова есть при Генеральной войсковой канцелярии необходимо нужна”.

Таким чином, 17 листопада 1760 р. К. Розумовський запровадив у Лівобережній Україні новий порядок судочинства, тобто розпочав судову реформу. Її суть полягала у поверненні повноважень Генеральному

військовому суду, які в свій час перейшли Генеральної військової канцелярії і в такий спосіб суд став залежати від управління. Також відбулося повернення до старої судової системи, що існувала до національно-визвольної війни 1648-1657 рр. Територія України-Гетьманщини була поділена на 20 судових повітів: Козелецький, Остерський, Чернігівський, Мглинський, Стародубський, Погарський, Глухівський, Батуринський, Ніжинський, Переяславський, Золотоніський, Прилуцький, Вінницький, Лубенський, Роменський, Гадяцький, Зіньківський, Миргородський, Остапівський і Полтавський. У кожному полку створювалися по два земські, два підкоморські й по одному “гродському” суду. Вищою судовою інстанцією був не російський монарх, а Генеральний військовий суд на чолі з двома суддями. Кількість засідателів від кожного полку збільшувалась від одного до 10 осіб. Нижчі судові інстанції й окремі особи дістали право подавати апеляції прямо до Генерального військового суду. Скасовувалися судові функції Генеральної військової канцелярії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аркас М. М. Історія України-Русі. – К.: Вища школа, 1993. – 414 с.
2. Бантыш-Каменский, Д.Н. 14-й генерал-фельдмаршал граф Кирило Григорьевич Разумовский // Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. В 4-х частях. Репринтное воспроизведение издания 1840 года. Часть 1–2. – М.: Культура, 1991. – 620 с.
3. Замлинський В. Історія України в особах: IX-XVIII ст. – К.:Україна,1993. – 369 с.
4. Кийкова С. Козелець. До 300-ліття з дня народження О.Розумовського. – К.: Альфа-М, 2009. – 167 с.
5. Омельчук В.В. Судова реформа 1760–1763 років: основні етапи та наслідки // Наукові праці МАУП. – 2012. – Вип. 2(33). – С. 157–163
6. Панашенко В. В. Полкове управління в Україні: середина XVII–XVIII ст. – К., 1997. – 76 с.
7. Пашук А. І. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). – Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – 180 с.

8. Путро О. І. Гетьман К. Розумовський і судова реформа на Україні-Гетьманщині // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 2. – Український археографічний збірник. – Т. 5. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 54–61.
9. Сиза Н. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини. – К., 2000. – 119 с.
10. Смолій В.А., Степанов В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернативи, 1997. – 368 с.